

HACI BAYRAM-I VELİ DÜŞÜNCELERİNİN GÜNÜMÜZE KADAR SÜREN ETKİLERİ

Fuat BAYRAMOĞLU
(Emekli Büyükelçi)

Türk Vakıf Medeniyeti çerçevesinde Hacı Bayram-ı Veli Dönemi Semineri'ni tertib etmiş bulunan Ankara Gazi Üniversitesi Rektörlüğü'ne ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne nâciz şahsım adına şükranlarımı sunarak söze başlamak istiyorum.

Hacı Bayram-ı Veli ve Gâzi, Ankara'nın bence iki sembolüdür.

Yahya Kemal Beyatlı ki hâtırası dâima bende canlıdır, «Konya için Mevlânâ ne ise Ankara için de Hacı Bayram-ı Veli odur» derdi. Binaenaleyh Ankara'yı Hacı Bayram-ı Veli'siz ve Gâzi Mustafa Kemal'siz düşünmek mümkün değildir.

Türk-İslâm dünyasında Süleyman Çelebi'nin Mevlid'i ile en çok okunan Muhammediye'nin yazarı Yazıcıoğlu Mehmed, Piri Hacı Bayram-ı Veli için Muhammediye'de şöyle bir beyit kullanır.

**«Cihânun kutb u mahı Hacı Bayram
Cihânun şeyh-i şahı Hacı Bayram»**

Bilirsiniz, tarihçi yazar İ. Hami Danişmend'in Osmanlı Tarihi Kronolojisi'nde Hacı Bayram-ı Veli için «Anadolu Türklüğünün manevî ve rûhânî muhâfızı sayılan Büyük Türk Velisi» diyerek Hacı Bayram-ı Veli'nin yaşadığı dönemden bugüne kadar beslenen büyük hürmetin ve sevginin sebebini izah etmiş oluyor. Anadolu Türklüğünün muhafızı olarak tanınan Hacı Bayram-ı Veli için Prof. M. Ali Aynî «Canım böyle şey olur mu demeyiniz. Ben bunu Birinci Dünya Harbi'nde şehit dü-

şen Miralay Fethi Bey'in babası Şeyh Azmi Efendi merhumdan Çanakkale Boğazının düşman donanmaları tarafından mâruz olduğu hücumlar esnâsında duymuştum. Demek ki halk arasında böyle bir inanç vardır. Ben de şahsen birkaç defa bu tâbirin kullanıldığını duydum».

İstanbul'da Üsküdar Selim Ağa Kütüphanesi'nin bir muhterem müdürü vardı. Ben daha ortaokulda öğrenci iken oraya kitap okumaya giderdim. Müdür Mevlî Şeyhi Remzi Dede tanınmış bir bilgindi. Bursalı Mehmed Bey'in Osmanlı Müelliflerine fihrist hazırlayan Remzi Dede. Benim böyle yaşımıla mütenâsip olmayan bazı kitapları okumaya çalışmamı görünce, sen kimsin oğlum, kimlerdensin? diye sordu. Ben de Ankaralı ve Hacı Bayram sülalesinden olduğumu söyledim. Yaa! dedi, demek ki belli. Bak, dedi, senin deden Anadolu'nun hâmisiydi ve evliya fabrikasıydı dedi. Yanî bu hâmilik telakkisi zamanımıza kadar gelmişti. Okuyanlarımız belki hatırlıyacaktır. Atatürk 27 Aralık 1919'da Ankara'ya geldiği gün Ankara Valisi kendisini doğrudan doğruya Hacı Bayram-ı Veli Türbesi'ne götürüyor. İlk ziyareti Hacı Bayram-ı Veli'ye yapıyorlar. Gene okuyanlarımız, gençlerimiz, yaşlılarımız bilirler; ilk meclis açılacağı zaman da aynı şekilde Hacı Bayram-ı Veli'nin maneviyatından yararlanılarak meclisin açılması O'nun san-

çağıyla orada Kur'an-ı Kerim okunmak suretiyle yapılmıştır. Bunları anlatmamdaki maksat bu semineri tertip edenlerin telkin ettikleri mevzû olduğu için Hacı Bayram-ı Veli'nin günümüze kadar yaşayan etkisi konusunu anlatırken söze buradan başlamak lüzumunu hissettim. İstiklal Savaşı sırasında ben ilkokula ancak başlamıştım. Ama Atatürk'ün Hacı Bayram Camii'ne gelişini hatırlarım. Hatta Atatürk'ün sarıklı mebuslarla çekilmiş bir resmi vardır. Kendisi zannedersem Sunûsî'nin verdiği bir boruzla durur onların arasında. Elinde de bir tesbih vardır. O tesbih için ağabeyim ki, o zaman son Hacı Bayram-ı Veli Tekkesi'nin şeyhi idi. O tesbihi Atatürk'e kendisinin hediye ettiğini söylerdi. Geçenlerde Vehbi Koç'tan bir not aldım, diyor ki : «1920 senesinde Muhafız Kıta'sında er olarak askerliğimi yaptım. Muhafız Kıta'sı Atatürk'ün emrinde olan bir kıtaydı. Kumandanımız o vakit binbaşı olan İsmail Hakkı Tekçe idi. Sonradan General oldu. Atatürk, Hacı Bayram Câmii'ne cuma namazına geldiği bir hafta bizi Hacı Bayram Câmii'ne götürdüler. Atatürk içeri girerken ve çıktıktan sonra kendisini selâmladık.» Bunu canlı bir belge olarak arz ediyorum. Bu hatıraları, Türk Tarih Kurumu'nun iki cilt halinde bastığı «Hacı Bayram-ı Veli» kitabımda etraflıca topladım daha fazla bu konuda vaktinizi almak istemiyorum. Hacı Bayram-ı Veli'ye yaşadığı dönemlerde birçok adlar verilmiştir : Hacı Paşa, Şeyhü'r-Rum. Bilhassa bu tâbir üzerinde ısrarla durmak ihtiyacını duydum. Niçin Şeyhü'r-Rum denmiş acaba. Bu Şeyhü'r-Rum bir resmi kayıttayazıldığı için ehemmiyetli biraz.

Bu herhangi bir menakıbnâmede ya da herhangi bir eserde değil, doğrudan doğruya vakıfların İkinci Selim zamanında tanzim edilmiş defterinde geçer. Mahmut Paşa'nın Hacı Bayram Matbahı için yaptığı bir vakıfta «Matbah-ı Şeyhü'r-Rum Hacı Bayram El-Merhum 5 akçe yevmiye» diyor. 5 akçe herhalde o zaman çok büyük bir paraymış ki bunu Hacı Bayram Tekkesi'nin Matbahı'na vakfetmiş. Benden evvel söz alan Sayın Öztürk aynı vakıfnâmeden bahsetmişti.

Yine Hacı Bayram hakkında Ahi Sultan tâbiri kullanılıyor. En sonunda da Hacı Bayram-ı Veli denilmiş. Zannedirim bu en büyük tesmiye olarak öbürlerinin hepsini silmiş, unutturmuş.

Çünkü hakikaten çok büyük bir rütbe velâyet. Benim şahsen pek duygulu bulduğum ve üçüncü devre. Melâmîlerinin şeyhi olan Seyyid Mehmed Nur'un bir tabiri vardır Hacı Bayram Veli hakkında kullandığı : «Bahr-i mutantan, sırr-ı mutalsam.» Bunu Türkçeleştirsek «Coşkun deniz-tıslımlı giz» diyebiliriz. Hacı Bayram-ı Veli'nin bu Anadolu'nun Muhafızlığı yanında bir de devlet koruyuculuğu vasfı var. Buna benim gördüğüm ilk dikkati çeken bir Alman müsteşrikdir. Paul Wittek diye bir Alman müsteşriki, talebeliğimde ben de tanımak bahtiyarlığına nail olmuşum bu muhterem zâtı. Onun dilimize de çevrilen bir eseri vardır. Zannedirim kronolojinin 6. cildi olarak neşredilen kitaplar arasındadır. «Ankara Muharebesi'nden İstanbul Fethi'ne kadar Osmanlı Devleti Tarihi'nin Yarım Asırlık Tarihi» diye bir kitabıdır. Burada Hacı Bayram Veli hareketiyle Simavnalı Şeyh Bedreddin Hareketi'ni karşılaştırır. Şeyh Bedreddin İsyanı'nın şiddetli bir şekilde bastırıldığını, Hacı Bayram-ı Veli Hareketi'nin ise Osmanlı Devleti'nin bekâsı için yardımcı olduğunu zikreder. Bayramiliğin Sünnî tarikatı olduğu için teşvik ve bir takım imtiyazlarla mükafatlandırıldığı belirtilmiş, yani Osmanlı Devletinin koruyucusu olarak kabul edilmiştir deniliyor. Atatürk'le ilgili hâtıralar arasında anlatmak istediğim bir şeyi geçmiş oldum Atatürk'ün yakınında çok yaşamış olan Salih Bozok'un hâtıraları arasında da bir güzel hikâye var. Bozok : Bir gün diyor Çankaya civarında bir köylü evine gitmiştik. Girdiğimiz kulübede ihtiyar bir köylü karısıyla oturuyordu. Bize ikram ettikleri kahveleri içerken Atatürk köylüyle konuşmamı söyledi. Ben de bu emre itaat ederek bu aksaçlı köylüye ilk aklıma gelen soruyu sordum. Sen Gazi'yi tanıyor musun? İhtiyar beni saçma bir söz söylemişim gibi şöyle bir küçümseme ile süzdü. Gazi'yi tanımayan var mı ki? dedi. Bekledim.

«Görmedim ama her hafta Hacı Bayram-ı Veli Camii'nde cuma namazını kılarmış, ta göbeğine kadar sakalları varmış. Melek gibi nur yüzlü, peygamber gibi mübârek bir ihtiyarmış.» Gülmeme güç tutarak Atatürk'ün tamamen traşlı genç yüzüne baktım. O kaşlarını kaldırarak kendini tanıtmamamı emretti. Dışarıya çıktığımızda da gülererek «Varsın o da öyle bilsin, hakikatı öğrenmek belki biçarenin hayalini yıkar. Onun hayalindeki şirin sakallıyı öldürüp de sevgisini kaybetmekte ne mânâ var» dedi. Çok duygulu bulduğum bir şey ve cereyan etmiş bir hâdisedir. Ben Atatürk'ün zamanında da Hacı Bayram Veli'nin etkisinin yaşamakta olduğunu bir hatıra olarak zikrediyorum.

Edebiyatımızda hâlâ Hacı Bayram Veli'nin etkilerini neşriyatlarda, yazılarda görüyoruz. Bunlardan bir kaç tanesini arz etmekle yetineceğim. Zaten hepsini de benim gördüğümü iddia edemem.

Ama gördüklerim içerisinde hakikaten zikre değer olan var. Bunlar Edebiyatımızın büyük kalemlerinin yazılarıdır. Mesela; A. Hamdi Tanpınar, Mehmet Kaplan ve daha az tanınmış bazı Profesörler, bazı yazarlar var. A. Hamdi Tanpınar'ın çok sevdiğim bir eseri vardır. Gençlerimize hararetle tavsiye etmek isterim: Beş Şehir. Sanıyorum bu Kültür Bakanlığı tarafından da bir iki defa basıldı. Hakikaten biz neyiz nereye gidiyoruz, nereden geldik sorularına cevap veren son derece değerli bir eserdir. Orada, Hacı Bayram-ı Veli'yi anlatır. Çok duygulu bulduğum, benim de tamamen katıldığım bir tahlil yapar. Hacı Bayram-ı Veli'nin türbesi ve Camii'ni Augustos Tapınağı'nın, eski Roma Bazilikası'nın yanına yapmasının nasıl sembolik bir mânâsı olduğunu anlatır. Onun şiirli ifadesini hakikaten size nakletmek isterdim ama o zaman sözü çok uzatmaktan korkarım. Bu tahlilleri arasında diyor ki «Hacı Bayram Veli bu sade Hakla Hak olan, bir velî değildir. Türk cemiyetinin bünyesinde gerçekten yapıcı bir rol oynar.» Biraz bu zannederim Aziz Prof. Dr. Ercüment Kuran'a da cevap vermiş oluyor.

A. Hamdi Tanpınar'ın bu sözleri :
•Türk cemiyetinin bünyesinde gerçek-

ten yapıcı bir rol de oynar. Kurduğu Bayramiye Tarikatı esnaf ve çiftçinin tarikatıdır. Böylece Anadolu'da Horasanlı Baba İlyas'la başlayan geniş köylü hareketiyle Ahilik Teşkilâtı onun etrafında birleşir. Daha sağlığında hareket o kadar genişler ki İkinci Murad yanbaşında gelişen bu manevî saltanatın türkererek şeyhi Ankara'dan Edirne'ye getirtir. Ve ancak niyetlerinden iyiden iyiyeye emin olduktan sonra onu geriye göndermeye razı olur. Hakikatte bu telaşa hiç lüzum yoktu. Hacı Bayram İmparatorluğunun iç nizâmını yapıyordu.»

Demim bir konuşmacımız benden evvel Hacı Bayram Veli ile Sultan Murad arasında yakınlık dolayısıyla Hacı Bayram Veli'nin ondan kendi müritlerini askerlikten ve vergiden muaf tutmasını rica etmiş ve kabul edilmiş, bundan miskinler tekkesine kadar yol çıkmış şeklinde bir şeyler anlattı. Tabii bu biraz A. Hamdi Tanpınar'ın yazdığıyla çelişme hâlinde olmuş oluyor. Zaten kitaplarda da Hacı Bayram-ı Veli'nin öyle bir talepte bulunmadığı, bilâkis böyle tufeylileri bertaraf etmek için gayet hâkimâne bir imtihan yaptığı burada anlatıldı. Bu noktayı biraz tavih etmek için bunu söylüyorum. Hacı Bayram-ı Veli'nin bir kadın bir de erkek müridi ancak şeyhlerin bu imtihanından başarıyla çıkmıştır. Bir buçuk müridim var demiş ondan sonra da askerlik ve vergi muafiyetini kaldırtmış. Bu ufak tavihten sonra yine Tanpınar'ın Hacı Bayram-ı Veli hakkındaki düşüncelerine dönüyorum. Diyor ki :

«Hacı Bayram'ın kâinâtı ve insanı beraberce oluş hâlinde gösteren bir manzûmesi vardır ki bilhassa bir beyti XV. asır Türkiyesi'nin âdeta manzarasını çizer.

Nâgehan ol şara vardım

Ol şarı yapılırdı gördüm

Ben dahi bile yapıldım

Taş ve toprak arasında.

A. Hamdi Tanpınar bugünün Türkçesine çevirerek yazmış. Bizlere ilk bakışta mânâsı çok açık gelmeyen bu şiiri pek çok kimseler tarafından şerhedilmiştir. Ben beş - altı şehrini bulup yazmışım. Onlara yeni şerhler de katılmış olduğunu öğreniyorum. Bunlardan birisi de Abdülbâki

Gölpınarlı'nınmış bunu bilmiyordum. Hâla da o şerhini görmüş değilim. Fakat Türk Yurdun'daki Hacı Bayram Veli hakkındaki bir makalesinde aynen şöyle diyor : «Hacı Bayram'ın bâzı sûfiler tarafından ve son olarak da bir ters ve uydurma anlayışı ortadan kaldırmak için tarafımızdan şerh edilen meşhur şathiyesi «Yeni Tanin» 21 Ocak 1966'da çıkmış. Onu bir genç araştırmacımızdan bulup neşretmesini rica ederim. Gölpınarlı'nın nasıl bir şerh yaptığını, sözünü ettiği «ters ve uydurma» anlayışın ne olduğunu öğrenelim. Çünkü Gölpınarlı bu konu ile uğraşmış biliyorsunuz. Meşhur Melâmilik ve Melâmiler adlı eseri yazmıştır. Ama Hacı Bayram Veli'nin bu şiirinin ondan sonra da şerhi çıkmış. Merhum Prof. Mehmet Kaplan Lise 2. öğrencileri için edebiyat dersi kitabından bu şiiri açıklamış. Yani, bir yeni şerhini yapmıştır. Demek ki bir ölçüde bâzı fikirlerimiz çocuklara öğretiliyor. O bir başka eserinde diyorki : «Sultan ve Gazilerden çoğu öldükten sonra unutulmalarına karşı Mevlânâ, Hacı Bektaş-ı Veli, Hacı Bayram Veli, Akşemseddin gibi velilere karşı gösterilen saygı ve inancın asırlar boyunca devam etmesi bu bakımdan mânâlıdır.» Ahi tipini incelerken de şunları yazar : «Bayramiye Tarikatının kurucusu olan, Akşemseddin gibi dervişleriyle Anadolu Türk Tarihinde önemli rol oynayan Ankara'lı Hacı Bayram'ın Ahisultan diye anılması dikkat çekicidir.»

Şimdi bir başka çağdaş yazardan bahsedeceğim. Bu kendisi için diyor ki «Türkiye'nin sorunlarına yanıt ararken Marxçı toplum ve devlet görüşünün kurtarıcılığına inançlarımda bir büyük bir pay ayırdım» (bu zat Prof. Dr. Cahit Yanyol'dur). Yahya Kemal daha evvel kendisinin neşrettiği başka kitap var 1969'da yayınlamış. Bu «Kuruluş ve Fetih Destanı». Bilmiyorum bu kitabı okuyan varmı? Bu eserinde der ki : «Destanla tarih arasında çok sıkı bir ilişki vardı. Bana da kendi tarihimize bakma eğilimini Yahya Kemal verdi. Zamanla tarihe bakış açımı değiştirdi. Belki de beni bu destanı yazmaya zorlayan nedenlerin başında bu gelmektedir. Tarihimize bilimi-

sel sosyalizmin metodu açısından bakınca, birden gözümde olayların görünüşü ve akışı açıklık kazandı. İstanbul Fethi bir tarihi olay değil Anadolu Türklüğünde Devlet bilincinin örgütlenmesiydi. Bu devletin temelinde iki kuvvet vardır. Biri şeriat diğeri tarikat... Yunus Emreler, Hacı Bektaş Veli'ler, Hacı Bayram Sultanlar, Akçakoca Padişahlar halkın ruhuna ve toprağını öyle üstün bir ferâgatla mayalamışlardı ki, Osmanlı Türk Devleti bu mayanın tarih sahnesine çıkmış bir görünüşü oldu. Dünün Türk devleti'ni Anadolu evliyaları kurmuştu, yarının Türk devletini Yunuslar, Akşemseddinler, Hacı Bayram Sultanlar gibi üstün feragat ve kişiliğe sahip «sosyalist evliyalar» kurabilir. Şimdi ilâve ediyorum. Sosyalizmin kaba sofuları bizim belki bu veliler çerçevesindeki coşkunluğumuzu mistik bir sapıtma, daha doğrusu onların deyişiyle bir gerçilik görüntüsü diye adlandıracaklardır. Osmanlı Devleti'nin temelinde şeriat imamlarından çok tarikat uluları vardır. O kadar ki Osmanlı Padişahlarının ünvanlarıyla tarikat ulularının ünvanları birbirine karışmıştır. Hüncar, Padişah, Sultan, Taç gibi sıfatlar velilerle hükümdarlar arasında ortaklaşa kullanılıyor. Şimdi bu bir görüş. Bir görüş de dindar bir Melâminin görüşüne gözetilm kitabını bana göndermiş olan zat Melâmiliğin Tarihi Gelişimi diye bir kitapta «Kemalistler Melâmiliğin etkisinde kalmışlar. Atatürk ve arkadaşları da bu havada yetişmişlerdir. Demek daima mümkündür.» diyor. Yazar bu arada Atatürk'ün şeyh, bey, köle gibi sözlerle tekeleri ilga etmesi gözönüne alınırsa bunu ancak bir Melâminin veya bu düşüncede olan bir insanın yapabileceği anlaşılır. Şimdi Seyyid Mehmet Nur'un etkisinde olduğunu da söylüyor ki o zat demin söyledi Hacı Bayram'a «coşkun deniz-tılsımlı giz» dediğini zatin şimdi bu iki düşünceye her hangi bir kasıtlı aktarılmış değildir. Şu veya bu şekilde Hacı Bayram Veli'nin etkisinin hatırasının yaşamakta olduğunun delili olarak arz ettim. Bu kitaplar bana yazarları tarafından gönderildiği için öğrenebildim. Son bir şey olarak ilginç

bulduğum bir olayı yaşayan Hacı Bayram Veli'nin etkisi olarak arz edeceğim. Bazı velilerin ve şeyhlerin Hıristiyanları hatta kesişleri bile imana, İslâm'a getirdiği menâkıbnâmelerde yazılıdır. Hacı Bayram-ı Veli hakkında böyle birşey bendeniz okumadım, fakat demin Muhterem Perihan Arıburun Hanımefendi Hacı Bayram-ı Veli'nin de kâfirleri Müslüman ettiğini bir yerde okuduğunu söyledi. İnşallah bana da onu göstermek luthunda bulunurlar, ben okumamıştım. Çünkü Hacı Bayram-ı Veli'nin Menâkıbnâmesini biz ele geçiremedik, yok böyle bir menâkıbnâme, benim bildiğim kadar. Bulamadık, belki bir gün çıkar. Benim bahsedeceğim Hacı Bayram Veli'nin zamanımızda bir Yahudiyi Müslüman etmesidir. Evet geçtiğimiz senelerde... Bir mektup aldım günün birinde. Mektubun târihi 23 Şubat 1973 o zaman Ankara'da vazifeliydim. Bir zât Hacı Bayram Velizâde ünvanıyla bana mektup yazdı. Çünkü o sıralarda ismim sağda solda duyuluyordu. Bu zâdelik konusunu merak ettim. Hacı Bayram Veli hakkında bir eser yazmaktaydım, 40 senedir uğraşıyordum eserlerde aradım bulamadım, bizim şecerelerde silsilenâmelerde. Mektup yazdım kendisine sordum. Acaba siz hangi koldansınız Hacı Bayram torunlarının. Bana uzun bir mektup yazdı çok ilginç bir mektuptur, fakat huzurunuzda okuyacak kadar vaktinizi israf etmek istemiyorum. Diyorki ben ne ırken, ne dînen, ne irsen sizinle hiçbir akrabalığım yok. Hacı Bayram Veli-zâde denmesi çok ulvi ictimâi olarak bendeniz aktif ve resmi bir tarzda 1956 yılında Musevî dininden ve cemaatinden istifa ederek İslam medeniyeti ve Türk milliyetçileri saflarına katılarak İslâm dinine ihtida ettim. Müslüman oldum. Halen de nûfus kağıdında öyle yazmaktadır. İhtidamın hazırlık ve intikal safhalarının başlangıç kısımları Ankara Hacı

Bayram Camii Şerifinde tahakkuk etmiş ve bilâhare üç dört yıl müddet Bayramî tarikati sohbet ve toplantılarına mülâki oldum. Merhum Büyük Ozan Mûtefekkir ve Şeyh Hacı Bayram-ı Veli'nin müritlerinin çevresinde -hangisiyse onu ben bilmiyorum- 954 ve 62 yılları arasında aldığım İslâmî ve Türkçü havanın tesirlerinin sonucu olarak işte bendeniz de yeni dünya kurmak aşk ve hevesini kendimde gördüm ve o zamandan beri herkes bana Hacı Bayram-ı Velizâde diyor.» Bu zat 1976'ya kadar bana bir iki mektup yazdı ve bir iki kitap çıkarmış, İslâmiyetin Avrupa ve Amerika'da yayılması; Türkiyenin Moral Kaderi-Röportaj ve Biyografisi. Ayrıca kendisi de Bayramaşık adıyla bir yayınevi kurmuş ve orada da dört kitap yayınlamış. İşte Hacı Bayram-ı Veli'nin etkisinin ne kuvvetle yaşadığının canlı bir delili olarak arz ettim. Yeni ihtidayı. Ben müsaade ederseniz son sözü kendime âit bir şeyle kapayayım. Şâirim zannediyorum kendimi. Ben kişi olarak mistik yaratılıştta olmadığının bilincindeyim ama zaman zaman herhalde bir mutasavvuf tarafımız oluyor gene, Hacı Bayram-ı Veli bana da ilhamlarda bulunuyor. Eski yeni rübailerimden bir kaç tanesi gayet güzel bir nefes halinde Dr. İrfan Doğruöz tarafından bestelenmiş. Son yazdığımın iki rübâimi okuyarak sözlerime nihayet vermek istiyorum.

*Sensin hep elimden tutan ey pîrim sen
Sen tutmadığın zaman perişanım ben
Ya Hazret-i Sultan Hacı Bayram-ı Veli
Dünyada ve ahirette meded hep sen*

*Geldim sana yol göster efendim diyerek
Güç ver bana kuvvet ver efendim diyerek
Dergâhına yüz sürmeye tekrar geldim
Ey Hazret-i pir server efendim diyerek.
Saygılarımla efendim.*